

**PAXTAKOR TUMANI AXBOROT-KUTUBXONA
MARKAZI AXBOROT-BIBLIOGRAFIYA XIZMATI
TOMONIDAN TAYYORLANGAN**

ESLATMA
Mirzakalon Ismoil

115-YILLIGIGA BAG`ISHLAB

Mirzakalon Ismoilij. Odamiylik qissasi — Tohir Malik. Hanuz armondaman...

15 oktyabrda Mirzakalon Ismoilij tavalludiga 115 yil.

Taniqli adib va mohir tarjimon Mirzakalon Ismoilij 1908 yil 15 oktyabrda Qirg'izistonning O'sh shahrida dunyoga keldi. U dastlab qishloq maktabida o'qidi, keyin shahar maktab- internatida tarbiya oldi. Toshkentga kelib, o'zbek erlar bilim yurtida ta'lim oldi. 1928 – 1930 yillarda O'rta Osiyo Davlat universitetining Sharq fakul'tetida o'qidi, o'qituvchilik qildi.

Mirzakalon Ismoilijning dastlabki ijodi “Sakkizinchi mart xotin-qizlar ozodligi” nomli kichik pьesadan boshlangan. Ushbu pьesa 1927 yilda nashr etildi. U O'zbekiston Davlat nashriyotida (1932 – 1937), Toshkent kinostudiyasida (1937 – 1938), O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasida (1939), “Qizil O'zbekiston” gazetasida (1948 –1949) va “Sharq yulduzi” jurnalida (1949 – 1950) ishladi.

Adib ikkinchi jahon urushi qatnashchisi. U 1942 yilda frontga jo'nab, 1947 yilgacha harbiy xizmatda bo'ldi. “Qizil Armiya” nomli front gazetasida mas'ul kotib, muharrir o'rinbosari, harbiy muxbir bo'lib ishladi. Yozuvchi va jangovar jurnalist sifatida faoliyat ko'rsatdi. Urushdan keyingi yillarda ham adib samarali ijod qildi. Jumladan, “Ozod inson haqida qo'shiq” nomli novellalar to'plami, odob-axloq bobida “Inson husni” nomli kitobchani nashr ettirdi. Shuningdek, u “Keng maydonlar” pьesasining (1948), qator ocherklarning muallifi hamdir. Jumladan, “Vatanga muhabbat”, “Gvardiyachi”, “Gulxan yonida”, “Yorqin kunlar sari”, “Zifo”, “Ikki kecha-yu, ikki kunduz”, “Ozodlik gulini hidlagan kishi”, “Sening amring” kabi ocherklari diqqatga sazovor.

Ma'lumotlarga ko'ra, Mirzakalon Ismoilij 1950 yil 30 noyabrda qatag'onga uchrab hibsga olingan. 1955 yil noyabrda gunohsiz topilib ozodlikka chiqarilgan. Mirzakalon Ismoilij ozodlikdan mahrum chog'ida ham tushkunlikka tushmay, qo'liga qalam olib xalqi uchun mehnat qildi. Jumladan, “Farg'ona tong otguncha” romanini yozdi va ozodlikka chiqqach, romanga sayqal berib, nashrga tayyorladi. Romanda Oktyabr to'ntarishi arafasidagi o'zbek mehnatkashlarining hayoti va ma'rifat sari intilishini tasvirlagan. Roman o'zining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari bilan 60-yillar o'zbek nasri ravnaqiga munosib hissa bo'lib qo'shildi. Mirzakalon Ismoilij yoshlar hayotini aks ettiruvchi “Bizning roman” (1963), ma'naviyat yog'dularini sharafllovchi “Odamiylik qissasi” (1965) kabi puxta, go'zal nasriy asarlari bilan kitobxonlar e'tiborini qozondi.

“Odamiylik qissasi”da yozuvchi odob, axloq to'g'risida hikoya qiladi. Muallif asarda yoshlarni hamisha qiziqtirib kelgan go'zallik, ishq-muhabbat tushunchalariga aniq va

ravshan ta'riflar beradi, ajoyib hikmatlar keltiradi. Bezaklarga o'rinsiz havas qo'yib, odamiylik fazilatlarini unutayozgan ayrim lattafahm yoshlarga qarata: "... sen har qancha yasanib- tusanmagin, lablaringni, kiprik-qoshlaringni, betlaringni har xil ranglar bilan bo'yamagin, turli-tuman taqinchoqlar taqmagin, bari bir, insoniy fazilating bo'lmagandan keyin sen xunuksan, sen jirkanchsan, sen nogironsan! Bilib qo'y, senga inson husnini beradigan, nomingni pok, bedog' saqlaydigan narsa yuzingga suradigan bo'yoqlar, quyushqondan chiqib ketgan bachkana kiyimlar, turli zebu ziynatlar emas, yo'q, aslo bular emas! Senga bu husnni chiroyli axloq, odob, madaniyat, yaxshi fazilat beradi!" – deydi va ularni insofga chaqirib, o'rinli pandu nasihat qiladi. Chindan ham, ulkan yozuvchimiz aytganidek, odam bolasi umumbashar yo'lida sira charchamay, hech erinmay kurashishi kerak. Chunki odamga haqiqiy husnni insoniy xulq-atvor, insoniy fazilat beradi. Ha, bunday go'zallik inson tirikligida ham, dunyodan o'tganida ham uning aynimaydigan husni, abadiy siymosi bo'lib qoladi.

Odamiylik to'g'risida gap borganda, adib charog'on hayotimiz, ma'naviy axloqimiz har bir kishidan halollikni, adolatparvarlikni, rostgo'ylikni talab qilishin uqtiradi: "Harom bor joyda – razillik, adolatsizlik bor joyda – jabr, yolg'on bor joyda – tuhmat tantana qiladi. Odamlar orasidagi pok munosabatlarga putur yetkazadigan bu illat jamiyatni orqaga, faqat orqaga sudraydi... Fosiqlarning yugurganlari somonxongacha bo'lsa ham, lekin ularning bir kunlik umri jamiyatga juda qimmat tushadi", deya ta'kidlaydi va o'tmishning bunday illatlariga o't ochishga, har qayerda va har qachon ayovsiz kurash olib borishga da'vat etadi.

"Odamiylik qissasi"da insonga oid juda ko'p fazilatlar birma-bir sanab, ta'riflab o'tiladi: mehnatsevarlik, madaniylik, shirinsuhanlik, ko'ngilxonlik, oqko'ngillik, yuz chiroyi, ishq-muhabbat, iffat, hayo, odob, xulq-atvor, farzand burchi, ota-onadan lozimi va boshqalar tartibi bilan tiziladi va xalq adabiy tilida tushuntiriladi. Qissadagi har bir voqea, keltirilgan dalil va fikr shunday mohirlik bilan tasvirlanganki, go'yo adib kitobxon bilan yuzma-yuz suhbat quradi, chin yurakdan so'zlashadi, oramizda uchrab turadigan va sira inkor qilib bo'lmaydigan illatlarni baralla ochib tashlaydi, ularga barham berish zarur ekanini isbotlaydi.

Mirzakalon Ismoiliiy "Qizlar daftariga" (1980), "O'zingdan ko'r" (1986), "Inson husni" (1989) kabi asarlarida ham yoshlar axloqi, oilada totuvlik va o'zaro hurmat masalalari haqida fikr yuritadi.

Jumladan, "Qizlar daftariga" kitobi ayol-qizlarga o'zgacha ta'sir etadi. Asardagi Saodat buvi atrofiga to'plangan qizlar – Tursunoy, Nigora, Muqaddas, Yorqinoy... larda O'zbekiston qizlari gavdalantiriladi.

Mirzakalon Ismoiliiy dastlab Lev Tolstoyning "Tirilish" romanini 1938 yilda, keyinchalik shu yozuvchining "Anna Karenina" romanini o'zbekchaga o'girdi. Yozuvchi qatag'ondan so'ng ozodlikka chiqqach, ikkinchi jahon urushidan ilgari

boshlagan xayrli ishlarini davom ettirib, qator asarlar tarjimasiga kirishdi. Jumladan, M.Sholoxovning “Inson taqdiri”, N.Ostrovskiyning “Bo‘ron bolalari”, Rashod Nuri Guntekinning “Choliqushi”, Servantesning “Don Kixot” kabi asarlarini o‘zbek kitobxonlariga tuhfa etdi. Adib jahon adabiyotining 200 dan ortiq namunalarini o‘zbek tiliga tarjima qilgan.

Mirzakalon Ismoiliiy O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan san'at arbobi (1983) unvoniga sazovor bo‘lgan.

Taniqli adib, mohir tarjimon Mirzakalon Ismoiliiy 1986 yil 5 mayda vafot etgan.

Tohir Malik

HANUZ ARMONDAMAN

«Ozod inson haqida qo‘shiq yoxud Mirzakalon Ismoiliiyning so‘nggi nafasi» hujjatli qissasidan parcha

Oradan yillar o‘tyapti. Odamzot har qanday ayriliq, har qanday hijronga chidaydi. Kunlar o‘tgani bilan xotiralar xira tortmay, aksincha, tiniqlashib, yurakni qon qaqshatib bir o‘ksik uyg‘otadi. Suyangan tog‘ingiz, ishongan odamingiz, dono maslahatgo‘yingizning bu dunyoni tashlab ketganiga ishongingiz kelmaydi. So‘nggi suhbatlar quloq ostida qayta-qayta jaranglab, so‘nggi diydor ko‘rishuvlar va nihoyat, eng oxirgi uchrashuv ko‘z oldingizdan ketmas ekan...

Hanuz armondaman...

Mirzakalon Ismoiliiy... Bu odamning istarali siymosi, kulib turuvchi ko‘zlari uni ko‘rgan, bilganlar xotirasidan hali o‘chmadi. Bu odamning nomi adabiyotga ko‘ngil qo‘yganlar tilidan tushganicha yo‘q. Mirzakalon Ismoiliiy menga ham tog‘a, has ustoz edilar. Shu sababli men uchun ulug‘ bir zotga aylangan odamning bu duyondan ketganiga ishongim kelmaydi.

Ma'zur tuting, qo‘lga qalam olmoqdan maqsadim bo‘lak edi. Muddao hasrat eshigini ochish emas, balki umrini faqat ezgulikka bag‘ishlagan odam haqida bir-ikki og‘iz so‘z aytish. Xalqimiz Mirzakalon Ismoiliiyning yozgan asarlarinigina biladi. U muhtaram zotning shahsiy hayoti, asarlarining dunyoga kelishi tarixi ko‘pchilik uchun sir. Shuning uchun yozuvchining asarlariga qayta tartib berish chog‘ida ana shu sirni oshkor qilishga jur'at etdim.

Hanuz armondaman...

Ertalab kelish niyati bilan ketgan edim...Uyimga kech soat o‘n birdan keyin qaytdim. Ostona hatlashim bilanoq bo‘g‘zimga yig‘i keldi. Ahli ayolim buni sezib “o‘tdilarmi?” deb so‘radi havotir bilan. “Yo‘q” degan ma'noda bosh chayqadim. Ammo bu savol yig‘i

yo‘lidagi to‘siqni olib tashladi. Ahli ayolim meni yupatishni ham, biron nima deb ko‘nglimga dalda berishni ham bilmay ikkilanib turaverdi. Dadam bilan ayam uxlab qolishgandi.

-Og‘irlashib qoldilar, qaytib bormasam bo‘lmaydi,-dedim.

-Ayamni uyg‘otaymi?

-Yo‘q. Bu ahvolda yotishlarini ko‘rsalar yuraklari ko‘tara olmasligi mumkin...

Bu ham og‘riqli armon bo‘lib qoldi. Akalarining og‘ir xasta ekanliklarini yashirmasligim kerak edi. Tirikliklarida olib borishim kerak edi... “Tog‘angni ko‘ryapsanmi, yaxshimilar?” deb so‘raganlarida “Yaxshi yuribdilar”, derdim. Aldamasligim kerak ekan...

Ayamni uyg‘otib yubormaslik uchun avtomashinaning motorini o‘t oldirmay, ko‘chaga itarib chiqardik. Darxonga yo‘l oldim. Besh qavatli uy oldida tog‘amning nabiralari Ravshanni ko‘rdim. Yuragim “jiz” etib ketdi: kechikibman! Bu uydan chiqib, qaytib kelgunimcha uzog‘i bilan qirq daqiqa o‘tgandir. Keyin o‘ylasam, uyimga kirib borayotganimda bo‘g‘zimga bekor yig‘i kelmagan ekan. O‘sha onda jon taslim qilgan ekanlar.

Uyga kirdim... Go‘yo shirin uyquga ketganlar. Tanani jon tark etgan bo‘lsa-da, yuzlaridan nur yog‘ilib turardi. Qamoq asorati beiz ketmagan, yuz-qo‘llariga oq dog‘lar toshgan edi. Tib ahli qancha urinmasin, bu xastalik chorasini topmadi. Tog‘amning to‘y-hasham, turli anjumanlardan o‘zlarini tortishlariga ham shu dog‘lar sababchi edi. Bu dog‘lar go‘yo qamoqxonaning tamg‘asi bo‘lib qolgan edi. Jon chiqishi bilan bu dog‘lar ham yo‘qolibdi...

Men shu onga qadar o‘zimni qarindoshlar orasida yosh yigit fahmlab, maslahat berish huquqiga hali yetishmaganman, deb hisoblardim. Chunki, yoshlari mendan ancha ulug‘ yaqin qarindoshlarimiz ko‘p edi.

Yig‘i-sig‘idan so‘ng dafn marosimini o‘tkazish maslahati boshlandi.

-Qaysi teatrqa qo‘yiladi?-degan savolga “marhumning jasadini “Hamza” teatriga yo Muqimiy nomidagi teatr binosi qo‘yilishi kerak, Navoiy teatri binosiga qo‘yilsa yana ham yaxshi”, degan taklif aytili. Muhokamaga qo‘shilmay, indamay o‘tirgan edim, savol nazari bilan menga qarashdi, keyin:

-Hukumat kattalariga xabar qilish kerak,-deyishdi.

-Ertalabga qadar rahbarlarga xabar berolmaymiz. Ularni topib aytganimizcha, shunday yotadilarmi? Umuman, hafa bo‘lmanglar-u, biron joyga qo‘yishga men qarshiman. Musulmonlarda bunaqa odat yo‘q. Agar tog‘am kommunist bo‘lganlarida boshqa gap edi. Mayitni tomoshaga qo‘yish yaxshi emas, yuvib, kafanlangandan keyin birovning nazari tushmasligi kerak,-dedim.

Qarindoshlar, ayniqsa tog'amning oilalari musulmonlarga hos odatlarni yaxshi bilishmasdi. Shu bois, gapimni tasdiqlashni ham, inkor etishni ham bilmay bir-birlariga qarab qolishdi.

-Unda Chig'atoydagi kommunistlar mozoriga qo'yilmaydilarmi?-deb so'rashdi.

-Tog'am o'zlarini qamatgan, xorlaganlar bilan yonma-yon yotishlari kerakmi?-dedim g'ashlanib. Men bunday demasligim kerak edi. Xiyonatkorlarni tog'am kechirgan ekanlar, men ta'na qilishga haqli emasdim. Bu gap motam tufayli ezilgan yurakda behos tug'ilib, ihtiyorsiz ravishda yuzaga chiqqan edi.

Chig'atoy qabristoniga qo'ymaslik haqidagi gapimni o'ylab turishganda xayolim birdan yorishib ketdi. Tog'am tomonidan bir martagina aytilgan, keyin uzoq yillar davomida unutib yuborganim vasiyatni esladim! Besh yil muqaddam tog'amning katta o'g'illari Farrux aka bedavo kasallikka chalinib, avval ikki oyoqlari kesilgan, so'ng vafot etgan edilar. Tog'am boshqa shifoxonda davolanayotgan edilar. Vrachlar janozaga kelishga ijozat berishmadi. Davolanib chiqqanlaridan keyin tog'amni "Minor" qabristonga olib bordim. Yig'ladilar. Duo qildilar... So'ng qabr atrofiga ko'z yugurtirib, nimanidir chamaladilar:

-Yaxshi joyga qo'yibsizlar. Qaragin, yonida yana ikki kishilik joy bor ekan...-dedilar.

Bu gapning o'ziga xos vasiyat ekanini ayriliq kechasi esladim-da, qarindoshlarga aytib, yana ilova qildim:

-Opoq dadam ham, Oyzuhra opam, Farrux akamlar ham o'sha qabristondalar... birga yotishni istaganlar... Bu istakni o'zgartirish mumkinmas...

Masala o'z-o'zidan hal bo'ldi. Ayrimlar marhum bilan xayrlashish uchun jasadni biron teatr binosiga qo'yish fikridan voz kechmay, Yozuvchilar uyushmasi rahbarlariga qo'ng'iroq qila boshladilar. Lekin hech kim bu qo'ng'iroqlarga javob qilmadi. Shu kechaning o'zida jamlangan qarindoshlar dafn marosimiga tegishli nimaiki masala bo'lsa negadir menga murojaat qila boshladilar. Shu kecha o'zimni ancha ulg'ayib qolgan his qildim.

O'sha yili komfirqa rahbariyati diniy urf-odatlarga qarshi kurashni avj oldirgan edi. Kommunistning o'zi yoki biron yaqini vafot etsa janoza o'qitilmas, ayrim dovyuraklari yashirinchalik o'qitib qo'yishardi. Mozorlarda qur'on tilovat qilinmasin, deb hatto o'rindiqlarni sug'urtirib tashlashgandi. Ana shunday sharoitda atoqli adibning qanday ravishda dafn etilishi masalasini hal etish oson emasdi. Ertalab, rahbarlar uyg'onishgach, kattami yo kichikmi g'avg'o uyg'onishi mumkinligini o'ylab, mayitni kechasiyoq yuvib, kafanlab qo'yish kerak, degan to'xtamga kelib harakatni boshladik.

Yozuvchilar uyushmasi partiya tashkilotining rahbari xabar olgani kelganda to'plangan jamoa "kommunistchasiga dafn etish haqida gap ham bo'lishi mumkinmas", degan kayfiyatda edi. Hayriyat, ortiqcha gap-so'z chiqmadi. "Bodomzor" masjidining imomi

janozani “Minor” qabristonida o‘qiydigan bo‘ldi. Tobut qabriston hovlisiga qo‘yilgach, yoshi katta yozuvchilar, tog‘amning tengdoshlari “Motam mitingi qilamiz”, deyishdi. Imom buni eshitib garangsib qoldi. Bu taklifga monelik qilsa baloga qolishini bilib, jamoadan najot kutgandek javdiray boshladi.

-Miting shart emas, hozir janoza o‘qiladi, boshlang taqdir, -dedim. Kamina kommunist bo‘lmaganim sababli shunday deyishga jur‘at qildim shekilli.

Tog‘am menga ko‘p nasihatlar qilardilar, ko‘p gaplarini quloqqa olardim. Lekin ikki nasihatlarini bajarishni istamadim. Birinchisi – “Dissertatsiya yoqlab ol, qariganingda asqotadi”, derdilar. Olimlarning maoshlari ko‘proqligini nazarda tutib, ilmga da‘vat qilardilar. Men ilmdan ko‘ra ijodni ma‘qul ko‘rardim, dissertatsiya yozishdan ko‘ra, uning atrofidagi keraksiz harakatlar, tashvishlar, yugur-yugurlarga toqatim yo‘q edi. Shu ishga kuch sarflamay to‘g‘ri qilganman, deb hisoblayman. Ikkinchisi — “Partiyaga o‘t”, deb qistayverardilar. “Partiyasiz bo‘lsang yuqori mansablarga erisha olmaysan”, derdilar. Navbatdagi da‘vatdan keyin: “Siz urush paytida o‘tgan ekansiz, qamalib chiqqanlarning ko‘pchiligi partiya a‘zoliciga qayta tiklandilar. Siz nima uchun tiklanmadingiz?” deb so‘radim. Savolim tog‘amga yoqmadi. Qoshlarini chimirib: “Meni qamoqqa tiqqan partiya yana a‘zo bo‘lishni istamadim”, desam ko‘ngling joyiga tushadimi?” dedilar. Men kulimsiradim. “Nega tirjayyapsan?” dedilar, keskin ohangda. “Javobni o‘zingiz aytdingiz: tog‘amni qamatgan partiya a‘zo bo‘lishni istamayman”, -dedim. “Bu bahonang o‘tmaydi, -dedilar endi yumshoqroq ohangda, -mening taqdirim boshqa, seniki boshqa”. “Unda boshqa bahonam bor, -dedim hazil ohangida. -Partiya a‘zolik badali to‘lashni yoqtirmayman”. “Bu bahonang o‘rinli”, dedilar jilmayib. Shundan so‘ng bu mavzuda gap bo‘lmadi. Tog‘amning gaplariga kirmaganim uchun hozirga qadar o‘zimdanda o‘zim xursand bo‘lib qo‘yaman.

Kim biladi, agar men ham urf-odatlarini bo‘g‘ayotgan partiya a‘zo bo‘lganimda tog‘amni yog‘och qutiga soldirib ko‘mdirarmidim... Astag‘firullah!

Imom janozaga saflanishni buyurganda jamoa birdan ikkiga bo‘lindi. Bir guruh huddi adashgan sel oqimi singari tobutdan uzoqlashdi. Bir guruh janozaga saflandi...

Bu tasodifiy hol emasdi. Bu hayot haqiqatining amaldagi ko‘rinishi edi. Kundalik tirikchilik tashvishi bilan band bo‘lgan odamlar huddi bir oqimda yurayotganday bo‘ladilar. Aslida esa unday emas...

Vafotlaridan ikki yil keyin, insof va adolat yuzasidan qaralsa, sakson yillik to‘ylari tantana bilan nishonlanishi kerak edi. Lekin Yozuvchilar soyuzi bu qutlug‘ sanani unutmagan yuraverdi. Markazqo‘m rahbariyatiga murojaat qilingandan keyin, ularning ko‘rsatmasi bilan yubiley marosimi, yengil-elpi bo‘lsa-da, o‘tkazilganday bo‘ldi. O‘sha paytda Markazqo‘mda g‘oyaviy masalalar bilan shug‘ullangan rahbar uzoq yillar Moskvada yashagan edi. “Yozuvchilarni bilarmikin yo yo‘qmi?” degan shubha bilan Mirzakalon Ismoilov tug‘ilgan kuniga sakson yil to‘lgani aytilganda uning ko‘zlari charaqlab ketdi.

-Men bu ustozni juda yaxshi bilaman. Moskvada yurib o'zbek tilini unutib yubormaslik uchun "Farg'ona tong otguncha" romanini qayta-qayta o'qirdim.

U kishining aytganlari biz uchun katta baho bo'ldi.

Buloqboshiliklarning tashabbusi bilan to'qson yillik to'ylari ona qishloqlarida o'tkazildi.

Bu yil tug'ilganlariga yuz yil to'ladi. E'tiboringizga havola etilayotgan bu bayonimizni shu qutlug' sanaga atadik. Aslida bu asarni ancha ilgari yozishim kerak edi. Asar avvalidagi sanaga e'tibor bergan bo'lsangiz, yozishni o'n yil avval boshlaganman. Unga qadar necha yil turli fikr-mulohaza bilan qo'lga qalam olishga jur'atim yetmadi. Ta'bir joiz bo'lsa, bu eng uzoq yozilgan asar bo'ldi. Asarga yozuvchi hayotidagi eng og'ir damlar asos qilib olindi. Qamoqdan keyingi hayotlari kam tilga olindi. Ehtimol, bu mavzu alohida bir asarga ko'char, vallohi a'lam! Ardoqli yoshlarimiz bayonimizdagi do'stlar va ularning xiyonatiga e'tibor berishsa foydali bo'lardi. Zero, asarni yozishdan maqsad, faqatgina yozuvchi hayotidan bir-ikki lavha hikoya qilishgina emas. Bayon qilinuvchi lavhalar bizlarga ibrat bo'lishi kerak. Shu o'rinda Alloh yoshlarimizni sadoqatli do'stlar bilan siylasin, deb duo qilamiz. Sadoqatli do'stdan faqat bir yoki ikki kishi manfaat ko'rmaydi. Sadoqatli do'st – jamiyatning qudrati hisoblanadi.

Hujjatli qissa doirasiga kirmay qolgan ayrim voqea, fikr va mulohazalarni xotima bobida bo'lsa ham aytib o'tish zarurga o'xshab qoldi.

Mirzakalon Ismoilining nomini elga mashhur qilgan asar – "Farg'ona tong otguncha" romani. Adibning mo'ljalicha, asar uch kitobdan iborat – trilogiya bo'lishi kerak edi. Romanning ikki kitobi yozildi. Uchinchisi qog'ozga ko'chmadi. Yozuvchiga "Roman qanday yozildi, uchinchi kitob qachon bitadi?" degan savollar javobsiz qolardi. Radioda ishlab yurgan davrimda, bir kuni "Odamlar romanning yozilish tarixi bilan qiziqishyapti", deganimda, tog'am ma'yusgina jilmayib: "Qanday javob beraman, kitobni qamoqdaligimda yozganimni aytganim bilan e'lon qila olishmaydi-ku?"-dedilar.

"Farg'ona tong otguncha" romani navbatdagi qayta nashrga tayyorlanayotgan kunlarda tog'am mendan: "Asqar Qosimov degan yigitni taniysanmi?" deb so'rab qoldilar. Asqar bilan yaqin do'st ekanimni aytganimdan keyin quvonib: "Ajoyib yigit ekan, Cho'lponni yoddan bilar ekan!" deb xitob qildilar. O'sha kunlari romanning muharrirligi topshirilgani uchun Asqar asarni sinchiklab o'qib chiqibdi-da, tog'amga Cho'lpon uslubida yozilganini aytibdi. U paytlarda men "Kecha va kunduz"ni o'qimagan edim. Asqar lotin harflaridagi nashrini qayerdandir topib o'qigan ekan. She'rlarini ham yod olgan ekan. Asqarning ruhiyatida ham, she'rlarida ham Cho'lpon nafasi sezilib turardi. Shu tufayli ham tog'am uni yoqtirib qolgan edilar.

Romanning qamoqxonada yozilgani rost. Qo'lyozmalarini men ko'z qorachig'iday saqlayapman. Yuz yilliklariga bag'ishlangan tadbirlardan keyin bu qo'lyozmalarni, turli maktublarni Adabiyot muzeyiga topshirish niyatim bor. Shulardan biri qo'qonlik

kitobxon Nosirjon Pochchaboyevga yozilgan. Maktubda asar tarixiga doir satrlar mavjudligi uchun tanishib chiqsak zarar qilmas:

“Assalomu alaykum, hurmatli Nosirjon aka!

Keyingi vaqtlarda Sizni tez-tez eslar, katta g‘amxo‘rlik bilan yozib turgan maktublaringiz uzilib qolganidan xovatirlanar edim. Xudoga shukr, salomat ekansiz, biz g‘ariblarni eslab, xat orqali yo‘qlash iltifotida bo‘libsiz. Buning uchun ming-ming rahmat!

Nosirjon aka, “Farg‘ona tong otguncha” romanining ikkinchi kitobi Sizga ko‘p manzur bo‘lganini hayajon bilan yozib, undagi maktublar, she‘rlar, ayrim so‘zlar, umuman, kitobda mavjud yaxshi-yomon gaplar o‘zim o‘ylab topgan gaplarmi yo arxivlardan, eski manba'lardan yig‘ishtirib olingan termalarmi, deb so‘rabsiz. Nima deyin? Inson qalbi bamisoli dengiz –tagi-tugi yo‘q bir narsa bo‘lar ekan. Ko‘rgan-bilganlarimiz, eshitgan-o‘qiganlarimiz qanchalik katta, qanchalik hayajonli yo ayanchli bo‘lmasin, qalb dengizi o‘ziga sig‘dirar, asrar, betinim mavji bilan bizni to‘lqinlantirib turar ekan! Biz esak keragida bu bemisl dengiz tubidan fikrat durlarini terar, shu durlar tufayli o‘zimizni ham, o‘zgalarni ham quvontirish, hayajonlantirish, o‘ylantirish baxtiga muyassar bo‘lar ekanmiz. Shundog‘, Nosirjon aka, agar hazrati Navoiydan va boshqa donoi zamonlardan qirtishlagan ba‘zi she‘rlar, hikmatli takbirlar hisobga olinmasa, kitobning boshidan oxirigacha hamma she‘r, maktub, hikmatli gap – hammasi kamina qulingizning g‘arib qalamiga mansub ojiz fikrlardir.

O, Nosirjon aka-ya, kitobning yozilish tarixini so‘rabsiz! Buni mendan emas, kitobdagi ko‘zyoshlaridan so‘rang edi! Siz “Kitobni o‘qib turib ho‘ngrab yig‘lab yubordim”, deysiz. Neajab, yerga qanday urug‘ tashlasangiz, hosili shunday bo‘ladi. Nosirjon aka, men bu kitobni yoza turib qanchalar yig‘laganman, qanchalar qon yutganman!.. Bilsangiz, peshanamda temir panjara, tepamda o‘limtik chirog‘ning o‘lib bo‘lgan qora nuri, ostimda zax, sovuq beton, eshigida otning kallasidek qulf!.. Qo‘ying, boshqa tafsillarning qorasi o‘chsin! Bu shunchaki bir kitob emas, yo‘q, shaxsga sajda davrining qora kunlarida ming azob, ming to‘lg‘oq bilan tug‘ilgan bir g‘arib xilqat. Ha, xilqat!.. Bu mening yig‘lay-yig‘lay topgan bolam!

Nosirjon aka, maktubimning oxiri ko‘zyoshiga aylanmay turib gapni tamom qilay, kechiring meni. Endi maktubingizning ikkinchi qismiga o‘taylik. U masala (uchinchi kitob nazarda tutilyapti.T.M.) ochiqqligicha turibdi. Yosh bo‘lsa oltmish sakkizga yetib qoldi. Xudo salomat qilsa, hademay yetmish-da! Uyog‘i bir gap bo‘lar...”

Mazkur maktubdagi ifoda go‘zalligiga e‘tibor qilaylik. Adib matbuot uchun yozayotgani yo‘q, oddiy ishchiga qalbini ochyapti. Nosir aka 24 iyunda yo‘llagan xatida “Sizning menga yo‘llagan javob maktubingizni olmadim. Chunki men ikkinchi qavatda istiqomat qilaman. Pochta qutisi esa pastda, birinchi qavat devoriga mixlangan. Har kuni 15-16 bola xuddi shu yerda to‘planib o‘tiradi. Shunday sho‘x va yomon bolalar ko‘pki, kelgan xat va gazetalarni o‘z vaqtida olamaymiz. Yaqinda pochtagi xotin meni ko‘rib: “Sizga

Toshkentdan xat kelgan edi, bir yozuvchidan. Konvertdagi adres mashinkada yozilgan edi, shu xatni oldingizmi?” deb so‘radi. Men sizning u xatingizni olmagan edim”. Yozuvchi bu holdan g‘ashlanmasdan “Xatim qo‘lingizga tegmagani haqidagi maktubingizni olib, o‘zimda qolgan nushasidan boshqalatdan ko‘chirib yubordim. Bunisi tegar, a?” deb 30 iyun kuni jo‘natganlar.

Roman, garchi qamoqda yozilgan bo‘lsa-da, uning muhokamasi yozuvchi ozodlikka chiqqanlaridan keyin Yozuvchilar soyuzida bo‘lib o‘tgan, salbiy baho berilib, nashrga tavsiya etilmagan edi. 1956 yili 15 oktyabr, yozuvchi qirq sakkiz yoshga to‘lgan kuni O‘zbekiston yozuvchilari soyuzi pravleniyesi prezidiumiga xat bilan murojaat qiladi. Rus tilida bitilgan arizada bu satrlarni o‘qishimiz mumkin:

“O‘zlaringizga ma'lumki, men uzoq yillar rus va horij buyuk adiblarining, jumladan, sovet yozuvchilarining asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilish ishi bilan shug‘ullanib keldim. Bu ish to shaxsga sajdaning mal'un tuhmatchilari qurboni bo‘lguninga qadar davom etdi. Beriyaning mustabidlari meni ozodlikdan mahrum qilishdi, ammo Vatanga muhabbat haqida gap ketganda har qanday quroldan a'loroq, o‘tkirroq ishlovchi adibning qalamini tortib olisholmadi. Hibsda ekanimda men xayolan yirik asar ustida ish boshladim. Mo‘ljalim bo‘yicha, bu asar o‘zbek xalqining 1905 yildan to bugungi kunga qadar bosib o‘tgan tarixiy yo‘lini ko‘rsatishi kerak edi. Yolg‘izlikda, mahrumlikda o‘tgan kunlarim, yillarimni behuda sovurmadi. Men lagerda o‘ylab qo‘yganim uch kitob-trilogiyaning asosiy yo‘nalishlarini miridan sirigacha xayolimda pishitdim. Ijod bilan shug‘ullanish man etilganiga qaramay, men yashirinch qog‘oz parchalariga trilogiyaning bir qismini yozdim. Dunyoga kelayotgan asarimni uch yil badalida tunu kun qalbim to‘rida asradim, eng ardoqli, eng sevimli farzanddek suyub, erkalab, voyaga yetkazdim. Shu zaylda men ozodlikka “Farg‘ona tong otguncha” trilogiyasining birinchi qismi bilan birgalikda chiqdim.

1955 yil iyunining boshlarida men kitob qo‘lyozmasini (22 bosma taboq hajmida) O‘zbekiston sovet yozuvchilari prezidiumining sobiq raisi o‘rtoq Abdulla Qahhorovga muhokama uchun topshirdim. Qahhorov va Yashin o‘rtoqlar kitob bilan tanishib, uning kamchiliklarini ko‘rsatdilar va foydali maslahatlar berdilar. Kitobda kamchiliklar bo‘lishi tabiiy. Chunki u tashqi olamdan uzilgan holda, o‘tmish voqealari, dalillari yaxshi o‘rganilmagan tarzda, ahli qalamning dono gurunglaridan bebahra bir holda yozildi. Men Farg‘ona vodiysini kezib chiqmay, asarda aks etgan voqealarning guvohi bo‘lgan yoki bilgan odamlar bilan muloqatda bo‘lmay turib, ish xonamda o‘tirib olib kitobni meyoriga yetkaza olmayman. Ammo ozodlikka chiqqanimdan keyingi moddiy muhtojligim meni, ta'bir joiz bo‘lsa, oyoq-qo‘llarimni kishanlab qo‘ydi.

Jonajon adabiyotimizga xizmat qilish ishtiyoqi meni O‘zbekiston yozuvchilari soyuzi pravleniyesi prezidiumiga murojaat etib, yuqorida zikr etilgan kitobni yakunlash uchun yordam so‘rashga majbur qildi. Men Farg‘ona vodiysiga borish uchun ikki oy muddatli ijodiy otpusk berishingizni hamda kitobni maromiga yetkazish, izdan chiqqan sihatimni

davolash uchun Moskva atrofidagi ijod uyiga uch oy muddatga yo'llanma ajratishingizni so'rayman".

Romanning muhokamasida bo'lgan gaplar, bu gaplarga yozuvchining munosabati bizga qorong'i. (Tog'am bu haqda menga hech og'iz ochmaganlar. Yana bir armonim ham aynan shunda: tog'amning yaralarini yangilamay, deb o'tmishdan so'z ochishga, nimalarnidir so'rab, aniqlab olishga istihola qilardim). Lekin bir narsa aniqki, muhokama xolis bo'lmagan. Chunki yaqindagina qamoqdan chiqqan yozuvchi hali shubhalar chodiridan butkul qutilmagan edi. O'sha yillari roman yozgan adib eng yuqori martabaga yetgan hisoblanardi. Chunki yozilgan romanlar sanaladigan bo'lsa, barmoqlar ortib qolardi. Undan tashqari o'zbek adabiyotida hali hech kim trilogiya yozmagan edi. Jahon adabiyoti tarixida ham bunday yozuvchilar ko'p emasdi. Qamoqdan chiqib kelgan adibning bu marrani egallashi boshqa "ustun"larga erish tuyulgan bo'lishi ham ehtimoldan holi emas. Har holda o'rtada shayton bor, uning "hasad" degan kuchli quroli bor. Ajabki, chumchuq, musichaning... boyqushning ham qanoti bor, lekin qushlarning hech biri burgut yoki lochin kabi ucholmaydi yoki bo'ron qushi kabi o'zini to'lqinlarga urolmaydi... Nima bo'lganda ham Mirzakalon Ismoil Yozuvchilar soyuziga rahbariyat o'zgargandan keyin iltimos bilan murojaat etyapti. Muhokama bilan bu ariza orasida bir yildan ortiq vaqt o'tgan. Muhokamadagi har qanday tanqid ijodkorga og'ir ta'sir qiladi. Ayrimlarni bir necha oylab, xatto yillab ijoddan sovtadi. Tog'amda ham bu hol yuz bergan bo'lishi mumkin. Lekin tanqidlarni butunlay inkor etib, asarni shu holda nashr etishni talab qilmaganlar. Sayqal berish istagida bo'lganlar. Romanning birinchi kitobi dastlabki ko'rinishda, arizada aytilganiday, 22 bosma taboq bo'lsa, bosilib chiqqanda 26 bosma taboqni tashkil qilgan edi. Demak, yozuvchi yengil-elpi tahrir bilan cheklanmay, ko'p qo'shimchalar kiritgan. Asarni yaxshilashga qaratilgan fikrlarni tog'am tartib bilan qog'ozga tushirgan ekanlar: yuzdan ortiq taklif!

"1-sahifa. Bag'ishlov kerak emas yoki boshqacha (jiddiyroq) bo'lsin. Boshdagi tabiat tasviri uzun. 15- sahifa. Ikkinchi bob birinchi bob "kayfiyati"ni takrorlaydi, qisqartish kerak. 34-sahifa. "Bir ko'zda ham o'yin, ham tashvish..." Jumla, tasvir sodda, aniq emas. Murakkablik tasvirga yordam bermaydi. 47-sahifa. Kulgulik uchun haqiqatni buzish: domla qozi hokim oldiga sallasiz borolmaydi. To'xtab, o'zi olishi kerak. 108-sahifa. Quadratni keyinroq taniymizmi? Hozirgi gaplarda ishontirish kuchi yo'q. 109-sahifa. Yana zamonaviy ifoda: "o'ynab turgan qartalarini..." Ayniqsa qori aytishi mumkin emas. Qorining uzun isboti, dalili endi o'quvchi uchun ortiqcha. Umuman qorining tili ortiqcha zamonaviy. 429-sahifa. Keraksiz patetika: "G'affor nima uchun yig'ladi?" savoliga avtordan javob... G'ulom oxirida ko'rinsin, yonayotgan boy uyiga tikilib qolsin. Jo'raxon bilan To'raxon birlashtirilsin..."

Yozuvchi muhokamada bildirilgan mulohazalar bilan kifoyalanib qolmaganlar. Dushanbeda yashovchi Vodud Mahmuddan fikr bildirishlarini so'raganlar. 1958 yilning 9 avgust kuni yozgan xatlarida bu satrlar bor:

“Assalomu alaykum, muhtaram Vodud aka!

Sizning 3 avgust tarixli maktubingizni olib nihoyatda quvondim. Shunchalik iltifot qilganingiz uchun minnatdorman.

Siz maktubingizda sanab o‘tgan kamchiliklarni Toshkentdagi bir arab tili va islom dini olimi ham aytgan edi. Sizning maktubingiz u kishining mulohazalarini tasdiqlab tushdi. Kitob shaklida chiqadigan roman qo‘lyozmasi nashriyotga, ya'ni bosmaxonaga tushib ketgan, shuning uchun zarur tuzatishlarni birinchi korrekturada kirgizishga to‘g‘ri keladi. Birinchi korrektura sentyabrsiz chiqmas deb o‘ylayman. Ungacha yana boshqa mulohazalaringiz bilan ham og‘alik qilasiz, deb ishonaman.

Vodud aka, sizga erish tuyulgan forscha, arabcha so‘zlarni albatta tuzataman, bu jihatdan ko‘nglingiz to‘q bo‘lsin. Oyatlarning to‘g‘ri yozilishiga, “anbiyo”ni “sahoba” bilan alishtirish zarurligiga, ikkita guvohni to‘rttaga chiqarish, G‘ulomjonni olim va fozillikdan tushirish kerakligiga alohida e'tibor beraman. Ammo 49-betdagi she'r satrlaridan biridagi 12 hijoni qanday qilib 11ga tushirishimga hayronman. Siz-ku, tanilgan shoirsiz, balki o‘sha fikrni 11 hijo bilan ifoda etishga yordam qilarsiz? Mening bu muomalam salom berib o‘tayotgan bir bechoraning aravasiga so‘ramasdan chiqib olgan surbet kishining odobiga o‘xshasa ham, har holda yana shunga jur'at qildim.

Bir yerda “hamsho‘r” degan so‘zga tushunmaganingizni aytibsiz. Nahotki? “Hamdard” qabilidagi so‘zlardan biri-ku? Balki noo‘rin ishlatilgandiru, Sizga anglashilmay qolgandir.

Vodud aka, jurnalda bosilayotgan qismlarini nomerma-nomer o‘qib borsangiz-da, ilojingiz va fursatingiz bo‘lsa, fikr va mulohazalaringiz bilan meni xabardor qilib tursangiz. Ulgurganimizni tuzatib yuborardik, bu esa romanning ham madaniy, ham adabiy pallasiga tosh bosar edi. Bu bir iltimos. Ikkinchi iltimos shuki, agar roman Sizning didingizga yoqqan bo‘lsa, uni tojikchaga tarjima qilish zahmatini ustringizga olsangiz, negaki tarjima mahalida undagi kamchiliklarni tuzatib yuborishda katta yordamingiz tegar edi. Zero, romanda bahs etilgan shaxsiy va ijtimoiy baxtsizliklar tojik mehnatkashining ham boshida bor edi.

Salom va ehtirom bilan Mirzongiz”.

Ustoz qatorida mehribonlik qilgan Vodud Mahmud tanbeh bergan g‘azal 11 hijoga tushirilgan. G‘ulomjonning “dilidan o‘pirilgan faryod”ning qog‘ozga ko‘chgan satrlari qamoqxonada tug‘ilgani uchunmi, men unda oshiq yigitning emas, mahkumning zorini eshitganday bo‘laman:

Ko‘ngil, yig‘la, fig‘oning ko‘kka chiqsin!

O‘ting olsin falakni, osmonni yiqsin!

Yovuz taqdir tig' urdi qalbima, dod!
Netay endi tugaldi sabrim, hayhot!
Dilim dardli, tilimda ohu-zorim,
Qarordi toleimdin ro'zgorim.
Safolat boshimni yerga qaratdi,
Shirin orzu-umidlarni taratdi.
Qayon ursam fig'on birlan boshimni?
Qayon borsam to'kib ko'zdan yoshimni?
Sevarga sevdirib, Tangrim qilib xor,
Ochiq ketgizmagil ko'zimni zinhor!

Agar aruz san'ati talablariga ko'ra nazar solsak, g'azal ancha sayoz ko'rinadi. Lekin buni komil va nuqtadon shoir emas, nazmga havasigina bor G'ulomjon yozganini e'tiborga olsak, bu da'vodan voz kechishimizga to'g'ri keladi.

Asarning yozilish tarixini o'ylaganimda yozuvchining irodasiga qoyil qolaman. Kichkina jussali bu odamning qudratidan hayratga tushaman. Tog'amning janggohda yozilgan "Ozod inson haqida qo'shiq" degan voqeyiy hikoyalari bor. Front gazetasida e'lon qilingan boshqa lavha va hikoyalarida ham asosan ozodlik haqida fikr yuritiladi. Fashizm – qullik demak. Qul bo'lib yashaguncha ozod inson sifatida o'lmoq afzal, degan g'oyani o'zlariga bayroq qilib olganlar. Shunday odam, ozodlikni hamma narsadan afzal bilan odamning o'zi bu ne'matdan bebahra bo'lsa?! Ozodlikdan mahrum bo'lgan chog'ida ham tushkunlikka tushmay, qo'liga qalam olib ona xalqi uchun mehnat qilsa. Xalqning ozodlikka chanqoqligi, ozodlik istagi va yo'li haqida asar bitsa?! Endi o'zingiz o'ylang-a, shunday odam xalqning dushmani bo'lishi mumkinmi? "Men nohaq qamaldim, men besabab jabr ko'ryapman", deb jamiyatdan nafratlanmay, aksincha, qo'liga qalam olishi jasorat emasmi? Ba'zan odam mashaqqatga duch kelsa, ayniqsa nohaqlik, adolatsizlikdan azob cheksa, o'zini yo'qotib qo'yadi. To'g'ri yo'l topa olmaydi. Ongi xira tortadi. Ammo Mirzakalon Ismoilii bunday tushkunlikka bandi bo'lib qolmagan.

Yozuvchi ozodlikka chiqqach, romanga sayqal berish, nashrga tayyorlash barobarida urushdan ilgari boshlangan xayrli ishni davom ettirdilar – Lev Tolstoy asarlarining tarjimai bilan shug'ullandilar. Urushdan avval "Tirilish"ni tarjima qilgan adib endi "Anna Karenina" romanini o'zbek tiliga o'girdilar. Chexov va Gorkiy hikoyalarini, so'ng "Choliqushi"ni tarjima qildilar. "Farg'ona tong otguncha" romanining ikkinchi kitobi, so'ng axloqiy qissalar, maqolalar... Yozuvchi irodasining mustahkamligi, mehnatkashligining isboti uchun yana qanday misol kerak? Endi: "Xo'sh, shunday

mehnatkash odam nima uchun romanning uchinchi kitobini yozmadi?” degan savol tug‘ilishi tabiiy. Tog‘am bu savolga tayinli javob bermaganlar. Lekin suhbatlaridan, qarindoshlar orasidagi gap-so‘zlardan bir-ikki narsani anglaganmankim, bular bilan kitobxonlarni ham tanishtirish mumkin, deb o‘ylayman.

Avvalo, birinchi kitobni qamoqda yozgan bo‘lsalar-da, qolganlarini ham xayolda pishitib chiqqanlar. Ikkinchi kitobning oxirida keladigan To‘tining Dilshodga maktubi aynan qamoqxona daftariga, yana siyosiy mashg‘ulot daftariga yozilgan. 1969 yil, Yozuvchining oltmish yillik to‘ylariga tayyorgarlik arafasida “Guliston” jurnali uchinchi kitobdan parcha e‘lon qilgan. (Yubiley noma'lum sababga ko‘ra bir yil kechikib o‘tkazilgan.) Muxlislar uchinchi kitob bilan qiziqaverishgandan keyin 1972 yil 19 martda Respublika radiosiga ham bir parcha berib mana bu kirish so‘zini ham ilova etganlar:

“Ikkita kitobni berishga berib qo‘yib, uchinchisiga kelganda sustkashlik qilish – yozuvchiga yarashadigan gapmi?”-deb yozibdi kitobxonlarimdan biri, menga yuborgan maktubida.

Darhaqiqat, avvalgi ikki kitobda bir yoqlik bo‘lmagan, biri u ahvolda, biri bu ahvolda qolgan qahramonlarning taqdirlari kitobxonni qiziqitirmay qo‘ymaydi albatta. Yozuvchi ham qariyb chorak asrdan beri igna bilan qazib kelayotgan qudug‘ining tagiga yetolmayotganidan dog‘da. Na chora, meva vaqti-soati kelganda pishar ekan. Badiiy asar ham shunaqadir-da... iqror bo‘lishim kerak, uchinchi kitobning tezroq tugalishiga o‘zim ham intizorman. Lekin faqat vaqti-soati kelgandagina pishadigan bizning mevamiz rang olib, pishib qolayozgan bo‘lsa ham, ming afsus, hali dasturxonga tuzalgani yo‘q. Shuning uchun hurmatli kitobxonlarimga yana bir oz qanoat tilab, ularga yangi kitobimdan bir bobini o‘qib eshittirishlarini iltimos qilaman”.

1965 yil 6 oktyabr kuni shogirdlari, taniqli yozuvchi Rustam Rahmonga Moskvadan yo‘llagan maktublarida bu satrlar bor:

“...lekin qaribmanmi, ilgari vaqtlardagidek ko‘p ishlayolmay qoldim. Tez charchayman, boshim og‘riydi. Lekin, bunga qaramay, ko‘p ish qilib qo‘ydim. Ikkinchi kitobni tamom qo‘ldan chiqarib, jurnalga yubordim. Kitobning uchinchi qismini boshqalatdan ishladim. Endi yaxshi bo‘ldi. To‘tiqizning Teshaboy xaramidan yozgan she‘riy maktubi ham qo‘shildi. Shu safarimda uchinchi kitobning yarmini qoralab ketaman, degan harakatdaman. Dekabrda qaytib borsam, uyda oqqa ko‘chiraman. Ungacha bosib ishlash bizdan, kuch tilash – do‘stlardan...”

Boshqa bir maktublarida bu satrlarni o‘qiymiz:

“Assalomu alaykum, Rustamjon, azizim!

Sizdan ikkita xat olib, katta qarzga botib qoldim. Vaqtida javob qila olmaganim uchun ma‘zur ko‘rasiz. Rostini aytsam, Sizdan xat emas-u, hamisha kulimsirab turgan yoqimli

chehrangiz keldi. Xuddi o‘zingizni ko‘rganday quvondim. Quvonch katta bo‘lsa, uni hazm qilish uchun vaqt ham kerak ekan.

Telefonda xabar qilganimdek, ishimni shu oy oxirlarida tugatish umidida edim. Lekin o‘rtada afsus yeydigan bir ish chiqib qoldi. Oy boshlarida O‘zbekiston yozuvchilar soyuzining iltimosi bilan Vilʼnyusga, Litva adabiyoti klassigi Donalaytisning 250 yillik tantanasiga borib, bir necha g‘animat kunlardan ajraldim. Buning ustiga Vilʼnyusdan qaytganimdan keyin, ish sust keta boshladi. Bu ham sababsiz emas, albatta. Avvalo, qattiq charchaganman, qolaversa, qaytar kunim yaqinlashgani siqilgan yuragimni o‘ynatib qo‘ydi. O‘zingiz o‘ylab ko‘ring, temir yo‘l bileti cho‘ntagingda bo‘lsa, 28 yanvarda jonajon shahringda sevgili bolalaring, aziz do‘stlaring davrasida o‘tirish baxti tursa, qanaqa ish yurishadi? Keling, chalasi Toshkentda bitar...”

Birinchi kitob qo‘lyozmasining muhokamasidan to kitob dunyo yuzini ko‘rguniga qadar uch yildan oshiqroq vaqt o‘tdi. Asar eng kam nushada – 15 mingta bosildi. Holbuki, boshqa asarlar muhokama qilingan yiliyoq 60 ming nushada bosilardi. Garchi kam nushada bosilgan bo‘lsa-da, shuhrati havas qiladigan darajaga yetdi. Kitob muhiblarining aytishlaricha, “O‘tgan kunlar” romanidan keyin hech bir asar bu kabi suyub o‘qilmagan ekan. Demak, uchinchi kitobning yozilmasligiga boshqalardan xafalik sabab bo‘lgan, degan taxminni rad etsak ham bo‘ladi. To‘g‘ri, xafaliklar ham bo‘lgan. Masalan, Mirzakalon Ismoilij hayot ekanlarida asarlari

majmuasini nashr ettirish orzusi bilan yashaganlar. Kimlarning ko‘p to‘mliklari chiqmadi, deysiz? Ammo Mirzakalon Ismoilij uchun bu yo‘l taqa-taq berk edi. Yozuvchi mukofotlar olish yoki unvonga ega bo‘lishni orzu qilmasdi.

1983 yilda adib Yozuvchilar soyuziga murojaat etishni lozim ko‘rib, arizani yoza boshlaganlar:

“Mana, nihoyat, shu yil oktyabrning o‘n beshida 75 yoshga to‘laman. Shu munosabat bilan yubileyim qilinsa, badiij asarlarim “Tanlanma” yo “To‘planma” shaklida maxsus nashr etilsa, shunday yorug‘ kunni qanoat bilan kutib kelayotgan men kabi mushfiq oqsoqolga katta iltifot bo‘larmikin, deb o‘ylayman. Agar ellikka, oltmishga, boringki, yetmishga to‘lganimda ham mening na “Tanlanma” va na “To‘planma” asarim nashr etilmaganini hisobga olinsa, boshim osmonga yetar edi.

Men istardim, asarlarim besh tomda chop etilsa...”

Ariza shu yerda to‘xtatilgan, sana ham qo‘yilmagan, imzo ham chekilmagan. Yozishni boshlashga boshlab qo‘yib, avvalgi muomalalar eslariga tushgan bo‘lsa, umid yulduzlari so‘nib qo‘ya qolgandir. Vafotlaridan bir necha oy oldin qo‘ltiqlariga kirib, nashriyotga boshlab bordim. “Ko‘p tomlik masalasida necha yillardan beri meni aldab kelasizlar. Oldin Rashidovdan qo‘rqardinglar, uning o‘tganiga ham ancha bo‘ldi. Endi kimdan qo‘rqasizlar? Savolinga javob izlab ovora bo‘lmanglar. Sizlarni qiynamayoq qo‘ya qolay. Sizlardan bitta o‘tinchim bor: men tarjima qilgan “Tirilish” romani

qamoqdaligimda boshqa kishining nomida nashr etilgan. Shu xato tuzatib, o‘zimning nomimni tiklab chiqarib bersanglar, o‘lsam ham ko‘zim ochiq ketmasdi...”

Shu gapdan keyin ham adolat tiklanmadi. Yozuvchining iltimosi yerda qoldi. O‘sha kuni nashriyot dahlizida Sharof Rashidovning ukasi Asil Rashidovni uchratdik. Tog‘am u kishi bilan ko‘rishib, “oradan ancha vaqt o‘tgan bo‘lsa ham, ta’ziyamni qabul qiling, akangiz juda yaxshi odam edilar”, dedilar. Nazarimda Rashidov tog‘amga qarshilik qilmagan bo‘lsa kerak. Yetmishinchi yillarning oxirida edi shekilli, uylariga borsam, Rashidovga xat yozib o‘tiribdilar. “Kecha bir majlisda Rashidov tepada, men pastda edim. Menga ko‘zi tushib “Mirza aka qarib qolibdilar, ahvollaridan xabar olib turinglar”, debdi. Yashin shu xatni yozing, deb maslahat berdi. O‘z qo‘liga yetkazib berarkan”, dedilar. Bu xat yozilgandan keyin bir necha yil vaqt o‘tdi. Aks-sado bo‘lmadi. Keyin ma’lum bo‘lishicha, Yashin xatni stoli g‘aladoniga tashlab qo‘ya qolgan ekan. U kishi ishdan ketgach, yangi rais tog‘amni yo‘qlab chaqirdilar. Oqibatda “San’at arbobi” degan unvon berildi...

Bir kuni uyimizda uchinchi kitob haqida so‘z ochilganda ayamning “Tog‘ang uchinchi kitobni yozmayman, shuncha mehnat qilib ro‘shnolik ko‘rmadim”, dedilar. Tog‘anging irodasini urush bukolmagan edi, qamoq bukolmagan edi, xorlik, qadrsizlik bukdi”, deganlarini eshitib, bunga ishongan edim. Qadrsizlikni inkor etmaganimiz holda, buni uchinchi kitobni yozmaganlariga sabab, degan taxmindan yuz o‘giramiz. Chunki bu yozuvchi arazlaydigan toifadan, boshqacha aytsak, “burgaga achchiq qilib ko‘rpa kuydiradigan”lardan emasdilar.

Oltmishinchi yillarning boshlarida Respublka radiosining “Yoshlik” tahririyatida Rustam Rahmon, Sa’dulla Siyoyev ishlashardi. Ular Mirzakalon Ismoilini tahririyat ishlariga tortishdi. Shu tariqa yozuvchining axloq-odob mavzuidagi suhbatlari boshlanib, bu eshittirishlar katta shuhrat qozondi. Maktub ko‘p kelardi. Tog‘am xat yozishga ulgurolmas edilar. Yozuv stollari dono maslahatga muhtojlarning maktublari bilan to‘la bo‘lardi. Bu maktublarning ayrimlarini kulib, ba’zilarini g‘azabga to‘lib o‘qib berardilar. Xalqqa odob mavzuida gap aytish uchun kishi avvalo ma’naviy huquqqa ega bo‘lishi lozim ekan. Pokizalik haqida gapiruvchi odamning o‘zi pokiza bo‘libgina qolmay, ifloslikka qarshi kurasha oluvchi qudrat sohibi bo‘lishi kerak ekan. Biror kimsaga “Sen vijdonli bo‘l!” demoqdan avval o‘z vijdoniga qarab olmog‘i lozim ekan. Biron bir yoshga “To‘g‘ri yo‘ldan yur”, deyishdan oldin o‘zi bosib o‘tgan yo‘lga qarab olishi zarur ekan. Kishiga ana shunday ma’naviy huquq zarurligini o‘zim ham keyinroq anglab yetdim.

Radio orqali olib borilgan axloq mavzuidagi turkum suhbatlar noshirlarda kitob chiqarish fikrini tug‘dirdi. “O‘zbekiston” nashriyotining taklifi bilan “Inson husni” degan kitobcha yuzaga keldi. Kitobcha juda tez tarqaldi, o‘quvchilar e’tiborini qozondi. Oradan ko‘p o‘tmay, bu mavzu to‘ldirilib, “Odamiylik qissasi” yuzaga keldi. Muxlislar orasida tog‘amni “ma’naviy otam” deb ardoqlovchilar ko‘paydi. Tog‘amning vafotlaridan ikki oy o‘tgach, bir ayol menga uchrashib, qayerga dafn etilganlarini

so‘radi. “Mirzakalon Ismoilining o‘zlarini ko‘rmaganman, lekin kitoblari orqali men u kishini o‘zimning “ma’naviy otam”, deganman. Vafotlaridan endi xabar topib, kelyapman. Vaqtida bilganimda qizlari qatorida turib vidolashgan bo‘lardim”, degach, uni qabristonga o‘zim boshlab bordim. Ayol qabriston darvozasidan o‘tiboq yig‘lab yubordi. Xuddi o‘z otasiing ziyoratiga borayotganday bo‘zlardi. Qabr tepasida ham shunday bo‘ldi...

Tog‘am axloq-odob mavzuiga butunlay berilib ketdilar. Radiodagi suhbatlar, matbuotdagi chiqishlardan tashqari maktub yo‘llagan muxlislariga iloji boricha javob qaytarishga urinardilar. Muxlislarning ayrimlari yordam so‘rardi yoki maslahatga muhtojligini aytardi. Yordamga muhtojlarning yo otasi-onasiga, yo o‘zi o‘qiydigan fakultet deganiga... xat yozardilar, yoshlarning mushkulini oson qilishlarini so‘rardilar. 1976 yili O‘sh viloyatining Jalolobod shahridan bu xat yo‘llangan:

“Assalomu alaykum, hurmatli domla. Bu xatni qo‘lingizga olganda har bir notanishning xati singari taajjublanayotgandirsiz? Ha, taajjublanishga haqlisiz, albatta. Chunki men biron marotaba yo xat orqali yo tik siz bilan uchrashmaganman. Men faqat siz bilan kitoblaringiz orqaligina tanishman. Hurmatli domla, kitoblar ichida sizning “Odamiylik qissasi” kitobingiz barcha kitob shinaandalari singari menga yoqdi. Men sizning shu kitobingizni o‘qiganimdan keyin, ba’zi bir dugonalarim bilan birgalikda bir qancha hayotiy savollarga to‘xtaldik va shularni ham bilmoqchi bo‘ldik. Bu xatda buni sizga ma’lum qilmadik, chunki shu xatimizga javob yozib, oz bo‘lsa-da, bizga vaqt ajrata olishingizni ma’lum qilsangiz, biz keyingi xatimizda batafsil, tutilmayroq yozishga kelishdik. Barcha tengdoshlarim nomidan zavod ishchisi Alisherova Mayramxon”.

“Qizim Mayramxon, assalomu alaykum!

Qarang, shu yil 14 mayda yuborgan xatingiz yozuvchilar soyuzida yotib qolibdi. Bugun oldimu javob yozishga o‘tirdim. Mayramxon, kitobim Sizga, dugonalarigizga yoqqan bo‘lsa, bu mening uchun katta mukofot. Demak, uzoq vaqtlar tinmay qilgan mehnatim zoyi ketmabdi. Qarang-a, Mayramxon, iyunning 21-22 kunlari Sizning go‘zal Jalolobodingizda, bir qarindoshimiznikida edim. Bilsak o‘sha yerda ko‘rishar, savollarni ham birga-birga hal qilishar ekanmiz. Attang! Shundog‘ bo‘lsin, Mayramxon qizim, qancha, qanaqa savollar tug‘ilgan bo‘lsa yozing. Hammasiga qadri hol javob beraman. M.Ismoilij. 30.06.76”.

Yana bir xat alohida e’tiborga molik ekani uchun, uzunroq bo‘lsa ham to‘la bayon etishni lozim ko‘rdik:

“Assalomu alaykum, siz hurmatli shoirimiz Mirzakalon Ismoilij!

Men sizning yozgan kitoblaringizni zo‘r qiziqish bilan o‘qib kelmoqdaman. Yaqinda “Odamiylik qissasi” degan kitobingizni olib o‘qib, xursand bo‘ldik. Siz to‘g‘ri yozibsiz shu kitobni. Shu kitobda bizlarning nomimiz ham bor ekan, rahmat sizga. Men bu kitob asosida xat yo‘llayman. Siz Toshmurod bobo to‘g‘risida ko‘p fikr yozibsiz. Men shu

bobo to'g'risida ozgina bo'lsa ham yozib yubormoqni lozim topdim. Toshmurod bobo 1950 yillari Oqdaryo qishlog'iga ish axtarib kelgan edi. Shu paytda yoshi 85ga kirgan bo'lsa ham u kishi bardam-baquvvat edi. Toshmurod bobo tomorqamizda ishlab ikki xalta don oldi. So'ng otam bilan maslahatlashib, qishlog'imizga ko'chib kelib Musallam xola, qizi Muqaddas va 7-8 yoshli Qarshivoy o'g'li bilan birga bir kulbada yashay boshladi. Qish chiqib, ko'klam kelgach, Abdulla akamlar yerto'la qazib, kulbaxona qilib berishdi. Ular ko'p yillar kulbaxonada yashashdi. So'ng o'zlari g'isht quydirib, yangi uy qurib olishdi. Bobo oilasini boqish uchun o'tinfurushlik, cho'ponlik qilar edi. Bolalari ulg'ayib, voyaga yetishdi. Qizlari turmushga chiqib ketishdi. Qarshivoyga xotin olib berishdi. Toshmurod bobo yildan yilga qarib, ko'zi o'tmay, o'zi nimjon bo'lib qoldi. Muqaddam va Qarshivoy boshqa otadan ekan. Qarshivoy otani mensimas edi. Bir kuni bobo choy ichish mahali unga hazil gap aytdilar. Qarshivoy hazilga javoban otasiga bir olayib qarab: "sening ko'zingga ko'rsataman!" dedi. Qarshivoy qimorvozlik qilardi, otasiga qaramas edi. Bir kuni borgan ona-bola menga "bobong sizlarnikiga mehmonga bormoqchilar, yaxshilab mehmon qil", deyishdi. Men u payt hali uylanmagan edim. Bobo biznikida uch oy turdilar. Ko'klamga chiqib, "bobo kelsinlarmi?" desam, "Yo'q!" deyishdi. 1964 yili men harbiy xizmatga ketdim. Uch yil deganda qaytdim. Ro'za payti edi. Bobo yuz yoshga yetgan bo'lsa ham ro'za tutarkan. Bir kuni bobo tahorat olaman, deb hovliga chiqib, uyga qaytolmay adashib, oq ishton, oq ko'ylakda ko'chaga chiqib ketibdi. Qahraton qish edi. Ovozlarini eshitib, u kishini uyga qaytardik. Qarshivoy chiqib xabar ham olmadi. Bobo yuz uch yoshga kirgan payti edi. Ro'zani ochaman, deb bir qultum suvni yuta olmay, yuragi urishdan to'xtabdi. Mullaxo'ja qishlog'i xalqi 4-5 so'mdan pul yig'ib, Toshmurod boboni dafn qildi. Qarshivoy hayallamay, uyni sotib, ko'chib ketdi. Onasi bilan kichik singlisini tashlab ketdi. Siz yozgan Toshmurod bobo taqdiri shunday tugadi.

Hurmatli redaktor xodimlar, mening bu arzimasi xatimni Mirzakalon Ismoiliga yo'llangizlar, deb iltimos qilaman. Shonazar Salomov, Samarqand oblast, Oqdaryo rayon, Lenin nomidagi kolxoz, 11-brigada".

"Hurmatli inim Shonazar, assalomu alaykum!

Shu yil avgust oyida menga bir maktub yo'llagan ekansiz. Ko'p rahmat. Lekin maktubingiz shu bugun qo'linga tegsa-ya!

"Odamiylik qissasi" nomli kitobimni o'qib, Toshmurod bobo, Abdulla aka, Erkin Hojiqurbonovlar haqida, o'zingiz haqingizda ham batafsil xat yo'llaganingiz boshimni osmonga yetkazdi. Yozuvchi biron odamni qalamga olsa, uni hech qachon esdan chiqarmaydi, taqdiriga ham befarq qolmaydi. Men Qarshivoyning betamizligi, Toshmurod boboning sho'ri-anduhi haqida biron xabar eshitsam, deb orzu qilar edim. Maktub qanchalik og'ir bo'lsa ham Siz meni bir muncha tinchitdingiz, rahmat.

Inim Shonazar, qani endi Qarshivoy singari betamiz o'g'illar, qari otasiga qarashdan qochgan nomardlar, tekinxo'r ablahlar urug'i qurib, yuzdan ohsa ham o'z nomini

mehnatdan topgan marhum Toshmurod bobo singari halol insonlargina qolsa dunyoda! Yaxshilar orzu qilgan ana shunday payt ham kelar bir kun. Lekin o‘zi kelmaydi u payt. Uni keltirish kerak. Keltirish uchun esa yuzi qora, xudbin, batarin qarshivoylarga qarshi tinmay kurashmoq lozim!

Shonazarjon, Toshmurod bobo hayotligida unga yordam qo‘lini cho‘zgan, vafot etgandan keyin esa dafniga qadrdorlik ko‘makda bo‘lgan hamqishloqlaringizga, u olijanob insonlarga mendan behad minnatdorlik bildirib, Abdullajon, Erkinboy va boshqa yaxshilarga salomimni yetkazsangiz. Menga g‘oyibona tanish hamqishloqlaringiz, qariganda jafo chekib o‘tgan Toshmurod bobo taqdiri haqida batafsil maktub yozishdan erinmaganingiz uchun o‘zingizga rahmatlar aytaman. Farzandlaringizga, umr yo‘ldoshingizga, o‘zingizga sihat-salomatlik, faqat baxt, quvnoqlik tilab qolaman.

Salom va ehtirom bilan, M.Ismoilijon.

Toshkent, 1975 yil, 12 oktyabr”.

Muxlislar yozuvchining turar joyini bilmaganlari uchun maktublarini yo tahririyatga yoki yozuvchilar uyushmasiga yo‘llardilar. Tabiiyki, turli sabab bilan maktublar yozuvchining qo‘liga vaqida yetib kelmas edi. Shu bois, javob xatlarining oxirida adib turar joylarini, hatto telefonlari raqamlarini aniq ko‘rsatishdan erinmas edilar. Bu muhlislarga bo‘lgan ishonch va muhabbatlarining ramzi edi, desak, yanglishmaymiz.

Axloq-odob mavzuiga butunlay berilganlaridanmi, yirik asar yozish fikridan uzoqlashdilar. Men damba-dam romanning uchinchi kitobini eslatardim. Ammo tayinli javob ololmas edim. Yordam beray, birga yozaylik, deyishga jur‘at etmasdim...

Uchinchi kitob haqida yana so‘z ochganimda “To‘xta, boshqa narsa xayolimga keldi. “Bizning roman”ni davom ettirsam-chi?” deb qoldilar. Tog‘amning o‘smirlar tarbiyasi muammolari jiddiy ravishda tashvishga solayotgan edi. Bunga kichik tog‘amning azamat o‘g‘lini o‘rtoqlari urib o‘ldirib qo‘yishi sabab bo‘lsa kerak. Jiyan bo‘lmishning dafn marosimida yozuvchining faryodlari, sud jarayonidagi iztiroblari hali-hali yodimda. Sihatlarining nobopligiga qaramay, ishga kirishdilar. Bolalar axloq tuzatish mehnat koloniyasiga bordilar. Biz har kuni yo ko‘rishardik yo telefonda gaplashardik. Tog‘am erinmay hisob berardilar: “Shuncha bet yozdim, shunchasini mashinkada ko‘chirdim. Shunday yaxshi fikr keldi xayolimga, ertaga qog‘ozga tushiraman...” Ish bilan band ekanliklarida xastalik uzoqlashganday bo‘ldi. Oradan oylar o‘tib, “O‘zingdan ko‘r” degan axloqiy qissa yuzaga keldi. Bu yozuvchining so‘nggi asari edi. Tog‘am bu kitoblarini ko‘rolmay ketdilar.

Asar yakuniga yetib, nashrga topshirilgach, kasallik yana tez-tez xuruj qila boshladi. Shunda “Farg‘ona tong otguncha”ning uchinchi kitobi haqida so‘z ochib, taklifimni aytdim. “Ha, shunaqa qarzim bor. Sen yordam bersang yozaman... Faqat birinchi, ikkinchi kitoblarni topib kel. Ko‘p narsalar xayolimdan ko‘tarildi”, dedilar. Ikkita kitobni topib, olib bordim. Hech unutilmayman: tog‘am kitoblarni xuddi sinib

ketadigan nozik chinniday ehtiyotlab olib, stol ustiga qo'ydilar. Keyin madorsiz qo'llari bilan xuddi go'dak boshini avaylab silaganday, kitob yuzini siladilar. Menga qarab-qarab qo'ydilar-da, keyin "Shuni men yozganmanmi, a?" dedilar. Bu savol zamirida ham faxr, ham o'kinch bor edi. O'shanda tog'amning ko'zlari namlanganini sezdim. Keyin-keyin o'ylab qarasam, "yig'lab-yig'lab topgan bolalari" bilan vidolashayotgan ekanlar. Men nodonning bu haqiqatga o'sha paytda aqlim yetmabdi...

Men safarga, tog'am to'rt yil jang bilan borgan shaharga – Berlinga jo'nashim kerak edi. "Qaytgunimcha o'qib qo'ysangiz, ishni boshlab yuborardik", dedim. Mo'ljolim: tog'am asosiy voqealar bayonini bersalar, qolganini qo'limdan kelganicha qog'ozga tushirmoqchi edim. Voqea sodir bo'ladigan joy aniq – Farg'ona vodiysi, asosan Andijon atroflari. Vaqt aniq – o'n yettinchi yilning fevral va oktyabr to'ntarishlari oralig'idagi sakkiz oy. Qahramonlar ham aniq. O'sha davrni, olatasir zamonni ham yaxshi o'rganganman. Mana shular menga dalda berdi.

Ammo o'ylaganlarim ro'yobga chiqmadi. Qaytgach, tog'amni shifoxonada hushsiz ko'rdim.

Uchinchi kitobning yozilmaganiga yana bir asosiy sabab bor, deb gumon qilardim. Mustaqillik oftobi qalblarni yoritgach, gumonim haqiqatga aylanganday bo'ldi. Asar, Asqar Qosimov to'g'ri ta'kidlaganiday, Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani ta'sirida yozilgan. Buni yozuvchining o'zlari ham inkor etgan emaslar. Unga "Farg'ona tong otguncha" ya'ni "Kecha..." mazmunida nom qo'yilishi ham shundandir. Romanning dastlabki sahifalarini eslaylik: yozuvchi Qorabuloq manzaralarini qanday mehr bilan tasvir etadi. So'ng qahramoni G'ulomjon nomidan: "Jannat, jannat deyishadi-yu, jannat deganlari Qorabulog'imizdan yaxshimikin?" deydi. Endi tasavvur etaylik: qamoq azobida turgan holda bolalik damlari o'tgan Andijonning Buloqboshisini qanday qo'msash bilan yozdilar ekan bu tasvirlarni...

Yozuvchi o'n yettinchi yil arafasidagi Farg'ona viloyati hayotini to'g'ri aks ettirganlar. Hozirgi kunda tarixni qayta ko'rish jarayonida ba'zan biryoqlamalikka yo'l qo'yilyapti. Ya'ni, "o'n yettinchi yilgacha hayot yaxshi edi, keyin yomon bo'ldi", degan fikrlar ham uchrayapti. Tarixni qoralash kasalidan qutilish qiyin kechyapti. Axir yaxshimi, yomonmi o'tmish – bizniki, o'tmish – ota-bobolarimiz hayoti demak. Shunday ekan, huda-behudaga qoralayvermasdan xolis baho berishni o'zimiz uchun qoida qilib olsak chakki bo'lmas edi.

Yigirmanchi asr boshlarida mehnatkashning ahvoli og'ir edimi? Ha, og'ir edi. O'sha davrda yashab, ijod etgan ziyolilarning, ma'rifatparvarlarning asarlarini eslaylik. Yig'lab yozilgan satrlarni yana bir qayta o'qiylik. "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlarida tasvir etilgan fitna-fasodlar bu davrga kelib avj olmadimi? Xalq johillik va kambag'allik botqog'ida azob chekmadimi? Ziyolilar xalqni g'aflat uyqusidan uyg'otish uchun harakat qilmadilarmi? "Farg'ona tong otguncha" shular haqida edi. Ammo

yozuvchi avvalo qamoq sharoitida, so'ngra davom etgan ta'qiblar davrida barcha haqiqatni ochiq yoza olmas edilar.

Bir kuni tog'am "Sen jadidlar haqida kattaroq asar yozsang bo'lardi", dedilar. Men "Bu haqda yozganim bilan chiqarisharmikin?" deganimda o'nga tolib: "Sen ularning hayotlarini o'rganaver. Yozadigan, nashr etadigan vaqt keladi", degan edilar.

O'zlari vaqtida aytolmagan gaplarini menga vazifa qilib qo'yganlarini keyinroq tushundim. Asar chiqqan paytda yolg'onligi uncha sezilmagan sahifalar, xususan, rus ishchilar sinfi vakillarining o'zbek mehnatkashlari sinfiy ongining shakllanishidagi xizmatlari bayon etilgan sahifalar endi o'quvchi g'ashiga tegishi mumkin edi. "Vijdon quli, iroda begi bo'l!" degan o'z aqidasi sodiq yashagan yozuvchi asarning shu o'rinlarida chekinganmilar? Irodalari zaiflashganmi? Balki... tirik jon... begunoh – Parvardigor... Lekin tushunish kerak: bu bayonlar bo'lmasa asar nashr etilmas edi. Oybek domlaning "Qutlug' qon" romanlari boshiga ham shunday kun tushgan ekan. Asar qo'lyozmasi muhokamasida yozuvchi rus ishchilari obrazini tasvir etmaganlikda ayblangan ekan. Shundan so'ng Yo'lboshi tarbiya etuvchi rus ishchisi obrazi paydo bo'lgan ekan. Mirzakalon Ismoilovning vafotlaridan so'ng "Farg'ona tong otguncha" "XX asr o'zbek romani" turkumida qayta nashr etiladigan bo'lganda majburan qo'shilgan sahifalarni qisqartirish niyati tug'ildi. Keyin o'ylab qoldim: bu ish avvalo yozuvchi mehnatiga behurmatlik bo'ladi. Qolaversa, dono, farosatli o'quvchi qayer chin, qayer yolg'on – o'zi ajratib oladi, degan to'xtamga keldim. Bundan tashqari, ziyarak kitobxon asar yozishdagi yozuvchining zahmatini xis qila oladi.

Xullas, fevral va oktyabr to'ntarishlari orasidagi voqealar tasvirida eng ko'p yolg'on ishlatishi lozim bo'lardi. Chunki sovet tarixchilari ayni shu davrni uydirmalar bilan bezab-bejashgan edi. Tog'am esa bu davrni o'z ko'zlari bilan ko'rgan edilar. Birinchi va ikkinchi kitobda majburan yozilgan sahifalar sonini oshirishni lozim ko'rmay, ishni davom ettirmaganlar. Agar yozuvchi bugungi kunlarimizda yashaganlarida, shubham yo'qki, uchinchi kitob yozilardi. Yozilganida ham haqiqat yo'lida, ajoyib tarzda yozilardi.

Tog'amning vafotlaridan keyin zimmamda bir qarz sezib "uchinchi kitobni o'zim yozishga harakat qilsammikin?" deb ustoz Pirimqul Qodirovdan maslahat so'radim. "Yozmang, lozim topsalar Mirza akamning o'zlari yozgan bo'lardilar", dedilar. To'g'ri maslahat bergan ekanlar. Yozishga unnab ko'rgan taqdirimda ham, voqealar bayonini ulay olganimda ham ulug' adibning uslubini saqlay olmasdim, ayniqsa til go'zalligini berishda qalamim ojizlik qilishi tayin edi.

Darvoqe, til... Bu boradagi mahoratlarini ko'pchilik Abdulla Qodiriy, Cho'lpondan keyingi safga qo'yardi. Chindan ham ifodadagi go'zallik betakror edi. Lekin, ikkinchi kitob chiqqanda bir-ikki yosh adabiyotshunoslar aynan shu go'zal ifodalarni "bekorchi jim-jima"ga yo'yib tanqid qildilar. Ular jahon va rus mumtoz adabiyoti namunalarini emas, sovet ishchi-yozuvchilarining xom-xatalla asarlarini o'qib ilm olgan bo'lsalar

kerak. Sveygni, Dikkensni, Tolstoyi, Thakurni o'qigan odam qahramon ruhiyatini ochishdagi badiiy tasvirni inkor etmagan bo'lardi. O'rni kelganda shu tasvirlardan bahramand bo'laylik:

“G'ulomjon onasining nimaga yig'layotganini, nimaga betob bo'lganini biladi. O, bola sho'ri naqadar dahshatli zarbaki onaga! Jigargo'shasining baxti qoraligini ko'rganda – ona dili hamisha qon, yuzi za'faron! Mana, izzat to'shagida piyrona chehrasidan baxt nurlarini to'kib o'tirish o'rniga musibat ko'rpalini dilpora bo'lib yotibdi!..

...G'ulomjon tilga olinmagan, lekin hammalari tushunib turgan dahshatli zarbaning og'ir yukini hujrasiga ko'tarib kirdi...”

“Jamoliddin muloyim kuldi. Bu kulgida ham Fosih afandining yuziga tortilgan shapati qarsi bor edi”.

“Ilon tilida zahar bo'lmasa, uni hamma sevib qo'lga olgan bo'lardi. Afsuski, po'stining yaltiroqligi hech kimni ilitmaydi...”

Bunday misollarni yuzlab keltirish mumkin. Ehtimol, yozuvchi ayrim satrlarda bo'yoqni quyuqlashtirib yuborgandir. Tog'amning asarlari kamchiliklardan mutlaqo holi, degan da'voda uzoqman. Badiiy asarga nisbatan kishilarning didi bir hil emas. Kimgadir jimjima ifodalar yoqadi, kimgadir quruq tafsilot. Bu jihatdan bahslashish noo'rin. Lekin, meningcha, suvoq qilinmagan xonada o'tirgandan ko'ra, naqshlar bilan bezatilgan uyda yashagan yoqimliroq bo'lsa kerak.

Bu kunlarda yoshlar ijodiga ko'zimiz tushganda ifodalarida sehr-tarovatni ko'rmay bir oz afsuslanamiz. Qahramonning ichki dunyosi, tabiat tasvirlari ularning diqqatidan chetda qolib, faqat voqealar bayoniga beriladigan bo'lib boryaptilar. Ilgarilari “adabiyot” atamasiga “nafis” sifati qo'shib aytilardi. Afsuski, hozir shu nafislikdan uzoqlashyaptilar. Buning asosiy sababi shoshma-shosharlik, tezroq kitobni chiqarish harakati bo'lsa, ikkinchisi o'sha adabiyotshunoslarning hamfikrlari ko'payib qolgani natijasidir. Bizning xalqimiz lutfni, nafislikni, go'zal ifodalarni sevadi. Bulardan bebahra, ta'bir joiz bo'lsa, “quruq” asarlarning umri qisqa bo'ladi. Agar yoshlarga nasihat qilishga haqqim bo'lsa, Qodiriy, Cho'lpon, Ismoiliga hos go'zal ifodalarni qunt bilan o'rganib, o'rganganlaringizni asarlaringizga olib kiring, degan bo'lardim.

Shu o'rinda yana bir izoh lozim: o'tgan yili bir kishi menga maktub yo'llab, yozuvchilar “din ustidan kuladilar”, deb e'tiroz bildiribdi va bir qator yozuvchilarning asarlari qatorida “Farg'ona tong otguncha”ni ham tilga olibdi. Men bu masala bo'yicha bir necha marta fikrimni bayon etganman. Takror bo'lsa-da, yana ta'kid etishga majburman: azizlar, boshqa yozuvchilar singari Mirzakalon Ismoiliy ham dinni haqorat qilishdan uzoqlar. Dinga tosh otishdan har bandani Allohning O'zi saqlasin! Yozuvchilar dindor libosidagi, qilmishlari dinga zid bo'lgan ayrim johil, mutaassiblarni hajv qiladilar. Axir dindorlar orasida ham turli-tuman odamlar bor. Taqvo egalarini, nafsiga zulm qila oluvchilarni, ulamolarni har bir yozuvchi e'zozlaydi. Bilib-bilmay fatvo beruvchi, dardi

tugun va tugun uchiga tugilgan pulda bo'lgan, Islom ilmidan uzoq odamlarni esa kamchiliklarini yozadilar. "Farg'ona tong otguncha"da ham shunday qilingan.

Kunlarning birida, hali juda yosh ekanimda mashq tarzida yozilgan navbatdagi hikoyamni yozib, tog'amga o'qib berdim. Hikoya qahramoni – bokschi yigit buvisining gapiga kirib ro'za tutadi va oqibatda musobaqada yutqizib qo'yadi. Odatda tog'am yozganlarim bilan tanishgach, asarni yaxshilash yo'llari haqida gapirib, tilni tahlil qilib, kamchiligini ko'rsatar edilar. Bu safar unday bo'lmadi. "Sen dinni bilmaysan, diniy odatlarni yomonlab yozma", deb gapni kalta qilib qo'ya qoldilar. Yozuv stollarida birgina chala ish qoldi. Aniqrog'i, bu ish hali boshlanmagan edi. "Qizlar daftariga" kitobi chiqqach, yana xatlar oldilar. Shundan so'ng bir kuni "Yigitlarga ham aytadigan gaplarim ko'p ekan", deb "Bunisi sizlarga, yigitlar!" degan kitob yozish niyatlari bor ekanini aytdilar.

Axloqiy qissalarga, maqolalarga, suhbatlarga ko'p hollarda maktublar asos bo'lardi. Axloqiy kitoblardagi voqealar to'qib chiqarilgan emas. Undagi ayrim voqealarga men ham guvoh bo'lganman. Qarindoshlar, tanish-bilishlar oilaviy mojarolarni tog'amsiz hal etishmas edi. Bu mojarolarga aralashish, murosaga keltirish yozuvchiga ruhiy azob berardi. Qarindoshlardan birining qizi arazlab, qaytib kelgan ekan. Uzoq yo'l yurib borib, jiyaning qaynotasiga uchradi. Qaynota ichishni yaxshi ko'rarkan. Biz borganimizda ham shirakayf edi. Kelindan, ya'ni tog'amning jiyanlaridan nolib, uni yomonlab, "kiyimlarimni yuvib bermaydi", deb, da'vosining isboti uchun irkit ko'rpacha ostidan ishtonini olib, tog'amning oldiga tashladi. Tog'amning ba'zan o'zlarini tutolmay, keskin gapirib yuborish odatlari ham bor edi. Men bu nodon qaynotaning ko'nglini og'ritib, masalani yanada chigallashtirib qo'ymasalar edi, deb havotirlandim. Lekin o'zlarini tutdilar. Ko'zlarini mo'ltillatib, xuddi "bu ahmoqdan qutqar", deganday menga qaradilar. Bunaqa odamni faqat do'pposlab urib, tinchitish mumkin edi. U tinmay javrayverdi. Tog'am sabr bilan o'tiraverdilar, ammo mening toqatim yetmadi. Chiqib ketdim. Yarim soatlardan keyin qaynota tog'amni kuzatib chiqdi. Sal kayfi tarqagan shekilli, gapi ohangi ham o'zgaribdi. "Kelinim yomon bo'lsa ham sizning hurmatingiz bor, o'g'limga aytaman, bugun borib olib keladi", deb va'da berdi. O'zi mayxo'r, qiliqlari xunuk bo'lsa ham, tog'amga bergan va'dasini bajardi.

Jiyaning bu baxti nimaning evaziga qo'lga kiritilganini mengina bilaman. Bunday va bundanda battar hollar tez-tez bo'lmasa ham uchrab turardi. Xotini ketib qolgan bir yosh yozuvchi qaynonasiga tog'am bilan Shuhrat domlani ro'para qilibdi. U xotin bularning yozuvchiligi u yoqda tursin, oppoq sochlarini ham hurmat qilmay, haydab solibdi...

Bunday mojarolardan keyin tog'amning achchiqlanganlarini sezib turardim. Ammo bu oddiy achchiqlanish emas, yurakni temir tirnoqlarida tirnovchi azob ekan. Bunday paytlarda tog'amni chalg'itishga harakat qildim. Tog'amning nimaga qiziqishlarini yaxshi bilardim. U kishi bog'bonlikni xush ko'rardilar. Qibraydagi qarovsiz, toshloq joyning bir bo'lagi tog'amga ham dala-hovli uchun berilgandi. Toshloqda bir tup gul

o'stirish ham mumkin emasdi. Tog'am tuproq to'kdirib, shu yerlarni obod qildilar. U yerga odam olib chiqib ishlatganlarini ko'rganim ham, eshitganim ham yo'q. Qariliklariga qaramay u yoqqa yo'lovchi avtobuslarda borardilar, o'zlari ishlardilar. Bir termosda choy bilan non hamrohlari bo'lardi...

Biron mojaro ta'siridan ranjib o'tirganlarida men o'sha bog'dan gap ochardim. Shunda tog'am butunlay o'zgarardilar. Ekkan daraxtlarini ta'riflab ketardilar. Vafotlaridan ikki-uch yil oldin yarim asrdan oshiq umrlari o'tgan Darxondagi uylari buziladigan bo'ldi. U yerga har kuni borardilar. Yig'lab-yig'lab qaytardilar. Ayniqsa, payxon bo'layotgan daraxtlarga achinardilar. Bu joylarga ko'p qavatli turar-joy qurilgach, shaharning qoq markazidagi to'rt xonali shinam uylarini topshirib, shu yerdagi uch xonali uyga ko'chib keldilar. Uy yangi bo'lgani bilan harajatlari ko'p edi. Shu kunlarda Yozuvchilar soyuziga rais bo'lib saylangan O'lmas Umarbekov tog'amning ahvollarini surishtirib, "bu yil yozuvchilarga ajratilgan "Volga" avtomashinasini Mirza akamga bermoqchimiz", dedilar. Men tog'amning mashina so'rab ariza yozganlarini, navbatda turganlarini eshitmagan edim. "Navbatda turganlar sizni zambarakdan o'qqa tutvorishmaydimi?" deb hazillashdim. O'sha yillari ayniqsa "Volga"ni talashib, ayrim yozuvchilar bir-birining ustidan mag'zava ag'darishga ham tayyor turardilar. O'lmas aka gaplarida turib, qaror chiqardilar. Men yordamchilarini tog'amnikiga boshlab bordim. Ular xushxabarni aytishdi. Tog'am rahmat aytib, kulimsirab qo'ya qoldilar. Ular ketishgach, quvonmaganlari sababini so'radim.

-Sening yoshingda bo'lsam quvonsam yarashardi, men bu mashinani nima qilaman? Har holda mashinani tekinga berishmasa kerak. "Tog'amning "Volga" sotib olishga yetadigan puli bor", deb o'ylaysanmi?

"Volga" olish masalasi oila davrasida ham muhokama qilinganda tog'am o'jarlik bilan rad etaverganlar shekilli, ular menga murojaat qilib, ko'ndirib berishimni so'rashdi. Oilaviy maslahatga ko'ra, mashina qarzga olinib, so'ng sotilib, foydasiga uy ta'mirlanishi kerak edi. Men bu rejani aytib, baloga qoldim.

-Senam shu ahmaqona fikrdamisan? Qariganimda "mashina chayqovchisi" degan la'nat olib yurayinmi?-deb O'lmas akaga telefon qilib, e'tiborlari uchun rahmat aytgach, "shu mashinaga muhtojligi bor iste'dodli yozuvchilardan birini quvontiring, katta o'g'limning "Moskvich"i bor, kunimizga shu asqotib turibdi", dedilar.

Tog'am futbolga benihoya qiziqar edilar. Men kayfiyatlari yo'qligini sezsam, tashvishli fikrlardan chalg'itib, gapga solish uchun so'zni futbol yangiliklariga burardim. Agar "Paxtakor"ning ahvoli durust bo'lsa xo'p-xo'p, yo'qsa xuddi men trener yoki yetakchi o'yinchiman-u, yutqiziq mening aybim bilan bo'lganday so'kish eshitardim. Futbolni sport emas, ijod deb bilardilar. Talabni ham shu asosga qurardilar.

Shaxmatni ham yaxshi ko'rardilar. Ta'kid joizki, uncha-buncha odam tog'am bilan bellasha olmasdi. Ba'zan men ham shaxmat o'ynashni taklif etardim. Ahvolim o'zimga

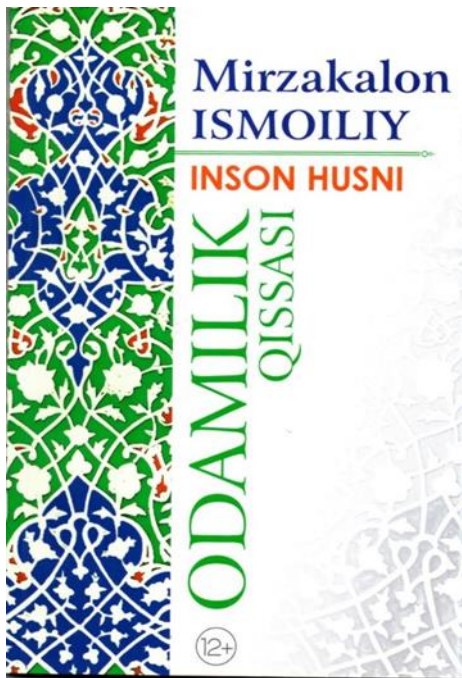
ma'lum, durangni ham orzu qilmasam-da, tog'amni chalg'itish uchun dona surardim. Tog'am buni sezsa ham bilmaganga olar ekanlar.

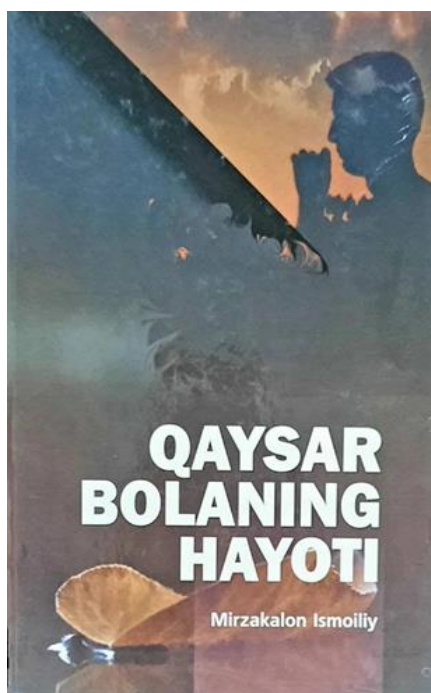
Tog'am tabiatan sodda, kamtarin, mehnatkash odam edilar. Irodalari mustahkam, o'jarliklari ham bor edi. Kimdir menga "Yozuvchi kamtar bo'lardi, tanlagan tahallusini qarang, "Mirza Kalon" — "Katta mirza" emish", deb ta'na qilgan edi. Bu bo'lmagan da'vo. "Mirzakalon" tahallus emas, bobomning qo'ygan ismlari. Tog'amning "Men yozuvchiman!" deb kerilganlarini yoki birovga do'q qilganlarini eslolmayman.

Menga faqat bir narsa taskin beradi: Mirzakalon Ismoilij birovlariga qulliq qilib yashamadilar. O'z xalqining sodiq va vijdonli farzandi sifatida barcha uqubatlardan yuqori turdilar, vijdonlariga xilof ish qilmadilar. Ijodkorning eng buyuk baxti shu. Bu baxtga erishgan yozuvchi barhayot bo'lib qoladi.

Mirzakalon Ismoilij shunday yozuvchi edi.

Yillar bu haqiqatni hali ko'p martalab isbot etadi

Inson husni

Mirzakalon Ismoilov

Barcha xilqat ichida eng yuksagi,
eng qudratlisi, eng farosatlisi, eng aql-u
idrokisi, demak, go'zallikning ham eng
yuksagi, eng mazmunlisi, eng chiroylisi
– Insondir.

Bolalik
shamoli
esganda

Foydalangan adabiyotlar: Internet manbalari